

Ὁ Stroud συμφωνεῖ μέ τό συμπέρασμα τοῦ Cavell, διαφωνεῖ ὁμως ὡς πρός τήν ἐστία τῆς κριτικῆς του. Ἀντί νά προσπαθήσουμε νά ἀποδείξουμε ὅτι κανένας ἰσχυρισμός δέν ἔχει θέση στό σκεπτικό παράδειγμα, εἶναι καλύτερα νά δείξουμε ὅτι καμμιά ἐκτίμηση τοῦ σκεπτικοῦ δέν μπορεῖ νά ἔχει τό νόημα πού αὐτός νομίζει ὅτι ἔχει.

Ἡ τελευταία παρατήρηση ἔχει σχέση μέ τή διάκριση ἀπλοῦ καί φιλοσοφικοῦ τρόπου τοῦ λέγειν· ἡ διάκριση αὐτή βρίσκεται στό κέντρο τῆς διάγνωσης πού κάνει ὁ T. Clarke σχετικά μέ τό φιλοσοφικό σκεπτικισμό.

Ὁ στόχος τοῦ Clarke εἶναι νά δείξει ὅτι ἡ πιθανότητα νά ὄνειρεύομαι προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην ἓνα «ἀπλό», καθημερινό εἶδος γνώσης ὀρισμένων πραγμάτων τοῦ γύρω μας κόσμου. Γι' αὐτό, καί ἂν ἀκόμα τό νά ὄνειρεύομαι ἰσχύει ὡς πιθανότητα, μέ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει ὥστε νά βγεῖ τό γενικό φιλοσοφικό συμπέρασμα τοῦ σκεπτικοῦ. Δέν ὑπάρχει πρόσβαση ἀπό τό «ἀπλό» τρόπο τοῦ λέγειν στό «φιλοσοφικό» τρόπο τοῦ λέγειν. Ἡ γνώση μας μπορεῖ νά ἀπειληθεῖ μόνον ἀπό πιθανότητες κατανοητές ἀποκλειστικά μ' ἓναν ἀπλό, ἐμπειρικό, «ἐσωτερικό» τρόπο.

Γιά τόν Clarke μιά ἐπιτυχῆς διάγνωση τοῦ σκεπτικισμοῦ θά πρέπει νά θέσει ὑπό ἐρώτηση μιά ἀντίληψη πολύ πλούσια, ἰσχυρή καί βαθιά ριζωμένη: τήν ἀντίληψη τῆς ἀντικειμενικότητας, τήν ὅποια ὁ Stroud ἐξακολουθεῖ νά βρίσκει γοητευτική καί, ἴσως, ἀπαραίτητη. Ἡ πρόκληση γιά μᾶς εἶναι νά ἀνακαλύψουμε τήν ἔλλειψη συνοχῆς τῆς σκεπτικῆς παραδοσιακῆς θέσης, διερευνώντας τό κατανοητό τῆς ἀντίληψης τῆς ἀντικειμενικότητας, καί, ἂν μποροῦμε, νά παράσχουμε κάποια ἐναλλακτική θεώρησή της.

Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐνστάσεις πού τυχόν ἔχει κανεῖς νά προβάλλει εἴτε σέ ἐπί μέρους σημεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας εἴτε στήν ἐπαναδιατύπωση ἀπόψεων ἄλλων φιλοσόφων εἴτε στόν τρόπο γραφῆς (γιά παράδειγμα, συχνά παρουσιάζονται περιττές, κατά τή γνώμη μου, ἐπαναλήψεις), τό βιβλίο τοῦ Barry Stroud εἶναι πολύτιμο γιά κάθε μελετητή τῶν ἀπόψεων πού προβάλλονται γιά τό σύγχρονο σκεπτικισμό.

ΒΟΥΛΑ Κ. ΤΣΟΥΝΑ
ΥΠΟΨΗΦΙΑ ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Immanuel Kant, *Τά θεμέλια τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Γιάννη Τζαβάρα, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα - Γιάννινα 1984, 144 σελίδες.

Ἡ μετάφραση ἑνός φιλοσοφικοῦ ἔργου δέν ἀποτελεῖ ἀπλή μεταφορά τῶν διανοημάτων τοῦ συγγραφέα του σέ μιά ἄλλη γλῶσσα. Συνιστᾶ πρωτίστως ἐρμηνευτικό ἄθλο, τοῦ ὁποίου ἡ πραγμάτωση ἀπαιτεῖ ὄχι μόνον τήν ἀρίστη γνώση τῆς γλώσσας τοῦ πρωτοτύπου καί ἐκείνης στήν ὅποιαν αὐτό μεταφράζεται, ἀλλά καί τήν κατά τό δυνατόν πλήρη γνώση τῆς ἐν γένει διδασκαλίας τοῦ μεταφραζομένου φιλοσόφου. Τό μεταφραστικό ἐγχείρημα καθίσταται ἰδιαίτερα δύσκολο, ὅταν ἀφορᾷ φιλοσόφους ὅπως ὁ Kant, τοῦ ὁποίου τά μέν νοήματα εἶναι πολυσύνθετα, τό δέ ὕφος πολύπλοκο, ἐνίοτε δέ καί σκοτεινό.

Οἱ μεταφραστικές δυσχέρειες ἐπαυξάνονται, μερικές μάλιστα φορές σέ βαθμό πού νά ἐπενεργοῦν καταλυτικά, ὅταν ἐπιχειρεῖται — γιά νά μήν πῶ ἀποτολμᾶται — ἡ μετάφραση ἑνός ἔργου τοῦ Kant στή δημοτική μας γλῶσσα, ἡ ὅποια, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἀναστάσιος Γιανναρᾶς (βλ. τήν εἰσαγωγή στή μετάφραση τῆς *Κριτικῆς τοῦ καθαρῶ λόγου*, σ. 14), «παρουσιάζει στή φιλοσοφική χρήση μιά φραστική καί συντακτική δυσκαμψία». Ὁ τρόπος, ἐξ ἄλλου, κατά τόν ὁποῖον ὁ Kant διαμορφώνει τήν ὀρολογία του, δημιουργεῖ ἐπιπρόσθετες δυσκολίες στόν Ἕλληνα μεταφραστή. Ὁ Kant, ὅπως ὄλοι σχεδόν οἱ Δυτικοευρωπαῖοι φιλόσο-

φοι, διαμορφώνει την όρολογία του και με τή βοήθεια τής λατινικής γλώσσας. Ένίοτε πάλι νοηματοδοτεί έλληνογενείς όρους με περιεχόμενο διαφορετικό από εκείνο που αποδίδει στις αντίστοιχες προς αυτούς γερμανικές λέξεις. Μέ τον τρόπον αυτόν επιτυγχάνει θεμελιώδεις για τή φιλοσοφία του έννοιολογικές διακρίσεις, οί όποιες είναι δύσκολο νά αποδοθοῦν μονολεκτικῶς στά έλληνικά. Τήν δυσκολία αυτή δέν τήν αντιμετώπιζει ό Δυτικοευρωπαίος μεταφραστής. Αυτός μεθοδεύει τήν απόδοση τῶν έν λόγω όρων σύμφωνα μέ τον τρόπο σχηματισμοῦ των. Τό βασανιστικό, λ.χ., για τον έλληνα μεταφραστή πρόβλημα τής αποδόσεως τῶν όρων *transzendent* και *transzendental* δέν τό αντιμετώπιζει ό άγγλος ή ό γάλλος μεταφραστής. Αυτόι μεταγράφουν άπλῶς στή γλῶσσα τους τους όρους αυτούς. Έπίσης, ή διάκριση που κάνει ό Kant μεταξύ *Erscheinung* και *Phänomenon* ή μεταξύ *Erfahrung* και *Empirisch* είναι δύσκολο, άν όχι αδύνατο, νά αποδοθεῖ στά έλληνικά μέ μία λέξη. Για τον λόγον αυτόν — άσφαλῶς και για πολλούς άλλους — θεωροῦμε τόλμημα τήν μετάφραση στήν ελληνική γλῶσσα ενός έργου του Kant, συνάμα όμως και προσφορά προς όσους ενδιαφέρονται για τήν φιλοσοφία, έφ' όσον βέβαια διαθέτει εκείνη (ή μετάφραση) τά στοιχεῖα τής έγκυρότητας. Μέ ιδιαίτερη συνεπῶς χαρά πληροφοροῦμε τον άναγνώστη μας ότι ένα τέτοιο τόλμημα και ως επί τό πολύ έφερε επιτυχῶς εις πέρας ό κ. Τζαβάρας, μεταφράζοντας τό έργο: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*.

Ό κ. Τζαβάρας έπεδίωξε νά γνωρίσει στον άναγνώστη του τον φιλόσοφο Kant. Δέν άδιαφόρησε όμως για τον συγγραφέα Kant. Σεβάστηκε περισσότερο τον πρώτο, δέν παραποίησε όμως τον δεύτερο. Όμολογουμένως έσπασε τό μακροπερίοδο ύφος και δέν διατήρησε τον ύποτεταγμένο λόγο. Θα πρέπει όμως νά σημειώσουμε ότι κανείς μικρότερος του N. Kemp Smith έπραξε τό ίδιο. Γενικῶς εἰπεῖν, ή μετάφραση του κ. Τζαβάρα διακρίνεται για τήν σαφήνεια και τήν ως επί τό πολύ πιστότητά της. Διακρίνεται για τήν έλλειψη πλατειασμών και τήν άπουσία έπινενοημένων παρενθετικῶν προσθηκῶν στό κείμενο, οί όποιες τίς περισσότερες φορές όχι μόνο δέν διασαφοῦν — όπως συνήθως πιστεύεται — τά νοήματα του συγγραφέα, αλλά τά συσκοτίζουν και τά παραποιοῦν. Ακόμη, ό κ. Τζαβάρας σχολιάζει σέ ύποσημειώσεις τά δύσληπτα σημεία του έργου, προσθέτει δέ στό τέλος χρήσιμο πίνακα έννοιῶν.

Τό δυσκολώτερο πρόβλημα που είχε νά αντιμετώπισει ό κ. Τζαβάρας είναι αυτό που βασανίζει κάθε σοβαρό μεταφραστή. Η απόδοση τής όρολογίας. Ό κ. Τζαβάρας επιχειρεῖ νά λύσει τό πρόβλημα τουτο, προσφεύγοντας ως επί τό πολύ «στό καθημερινό μας λεξιλόγιο» (σ. 9, σημ. 2). Δέν διευκρινίζει άν μέ τή φράση αυτή έννοεῖ τή φυσική γλῶσσα τής άναστροφής ή κάτι άλλο. Ό,τι πάντως και εάν έχει κατά νουν, είναι — κατά τήν γνώμη μας — διάφανη ή προσπάθειά του νά αποφύγει τήν χρησιμοποίηση λέξεων που μᾶς έχει κληροδοτήσει ή λογία παράδοση. Δέν κρίνουμε τήν όρθότητα ή όχι μιᾶς τέτοιας ένέργειας, γιατί θα έπρεπε νά έπεκταθοῦμε σέ θέματα που δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν στά περιορισμένα πλαίσια μιᾶς βιβλιοκρισίας. Νομίζουμε, πάντως, ότι όφείλουμε νά άντλοῦμε και από τον άστείρευτο έννοιολογικό πλοῦτο τής φιλοσοφικῆς μας παραδόσεως.

Η παραπάνω παρατήρηση δέν ύποσημαίνει πρόθεση άντιδικίας μέ τον κ. Τζαβάρα. Δείχνει άπλῶς τήν άποψή μας σχετικά μέ τήν αντιμετώπιση τῶν προβλημάτων που δημιουργεῖ ή ανάγκη αποδόσεως στή νεοελληνική μας γλῶσσα τῶν όρων που χρησιμοποιοῦν ξένοι φιλόσοφοι. Άλλωστε δέν άρνούμεθα τήν χρησιμοποίηση λέξεων τής καθημερινῆς γλώσσας για τήν απόδοση ξενογλώσσων όρων, άρκεῖ εκείνες νά διαθέτουν τά γνωρίσματα αυτών και νά άσκοῦν τήν ίδια νοηματική έπενέργεια. Όταν αυτό δέν συμβαίνει, πρέπει — κατά τή γνώμη μας — νά προσφεύγουμε στή φιλοσοφική παράδοση. Αυτός είναι ό λόγος για τον όποιον δέν συμφωνοῦμε μέ τήν απόδοση τής λέξεως *Vernunft* μέ τήν λέξη «λογική». Ό κ. Τζαβάρας διακρίνει (σ. 9, σημ. 2) τή «λογική (μέ τό αρχικό γράμμα μικρό) από τή Λογική (μέ κεφαλαίο)» και ύποστηρίζει ότι ό όρος *Vernunft* «έννοεῖ τή λογική μας ίκανότητα νά σκεφτόμαστε όρθά (π.χ.: κάνω ό,τι μου ύπαγορεύει ή λογική μου)». Κατά τή γνώμη μας, ό όρος

Vernunft ενέχει νοηματική ευρύτητα (βλ. και τό σχετικό λήμμα εις R. Eisler, *Kant-Lexicon*, Hildesheim 1964, σσ. 572-578), γιά τοῦτο και ἐπιβάλλεται νά διατηρηθεῖ ἡ καθιερωμένη μετάφραση του μέ τή λέξη λόγος.

Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Τζαβάρα νά προτείνει νέα μετάφραση τῆς λέξεως *transzendent*. Ἐπικαλούμενος αὐτός τό περιεχόμενό της (σ. 29, σημ. 28), τήν μεταφράζει μέ τό ἐπίθετο «ὑπερβασιακός». Δικαιοῦται ἀσφαλῶς κάποιος νά μήν ἀποδεχθεῖ τήν προτεινόμενη μετάφραση· δέν δικαιούται ὁμως νά παρίδει τόν προβληματισμό τοῦ μεταφραστῆ και τήν ἐγκυρότητα τῆς μεταφραστικῆς ἀρχῆς του σχετικά μέ τήν μετάφραση τοῦ ἐν λόγω ὄρου.

Θά θέλαμε, τελειώνοντας, νά προτείνουμε μιά ἄλλη μετάφραση γιά ὀρισμένες λέξεις. Ἡ φράση, λ.χ., *verborgene Qualitäten* (σ. 30 τοῦ γερμανικοῦ κειμένου) θά ἦταν, κατά τή γνώμη μας, δοκιμώτερο νά μεταφρασθεῖ λανθάνουσες ποιότητες και ὄχι «ἀπόκρυφες ποιότητες» (σ. 56 τῆς μεταφράσεως), ἐπειδή τό ἐπίθετο ἀπόκρυφος ἔχει ἓνα ἰδιότυπο νοηματικό περιεχόμενο στή γλώσσα μας σήμερα. Ἀκόμη ἡ λέξη *Selbstliebe* ἴσως θά ἦταν ὀρθότερο νά μεταφρασθεῖ φιλαυτία και ὄχι «ἐγωϊσμός». Ἐπίσης, ὀρισμένες προθέσεις καλόν εἶναι, νομίζομε, νά μεταφράζονται κατά τρόπο πού νά γίνεται φανερό ἡ λειτουργία πού ὁ Kant ἀποδίδει στίς ἔννοιες μέ τίς ὁποῖες τίς συνάπτει. Ἄν, λ.χ., ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμός *durch deinen Willen*, πού ἀπαντᾷ στήν πρόταση (*handle so*), *als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte* (σ. 43), μεταφρασθεῖ *μέσω τῆς...* και ὄχι «μέ τή...» (σ. 71 τῆς μεταφράσεως), γίνεται — κατά τή γνώμη μας — διάφανη ἡ λεπτή, ἀλλά οὐσιώδης διάκριση τοῦ μέσου ἀπό τό ὄργανο και τόν τρόπο.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δέν συνιστοῦν ὑποδείξεις. Ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἐναλλακτικές προτάσεις. Ὁ γράφων ἐβίωσε τόν μεταφραστικό μόχθο τοῦ Ἀναστασίου Γιανναρά. Γνωρίζει συνεπῶς τίς ἀρετές πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἐγκυρή μετάφραση ἑνός ἔργου τοῦ Kant. Ἔχει λοιπόν τήν γνώμη ὅτι ὁ κ. Τζαβάρας ἐξεπόνησε μιά σωστή γενικῶς μετάφραση τοῦ ἔργου *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*.

Ὁ κ. Τζαβάρας ἔχει ἤδη μεταφράσει τά *Προλεγόμενα* σέ κάθε μελλοντική μεταφυσική. Εὐχή μας νά μεταφράσει και ἄλλα ἔργα τοῦ Kant.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡΟΝΗΣ
ΛΕΚΤΟΡΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ